

Válka, Josef

Poznámky o ekonomickém charakteru předbělohorského velkostatku

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. C, Řada historická.
1959, vol. 8, iss. C6, pp. [21]-37

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/102770>

Access Date: 02. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

JOSEF VÁLKA

POZNÁMKY O EKONOMICKÉM CHARAKTERU PŘEDBĚLOHORSKÉHO VELKOSTATKU

O otázce ekonomického charakteru pozdně feudálního velkostatku a jeho funkce v období přechodu od feudalismu ke kapitalismu se v poslední době v marxistických pracích živě diskutuje.¹ V českém prostředí, kde se pozdně feudální velkostatek vyvíjel obdobně jako v celé oblasti střední a východní Evropy, byť s nutnými místními odlišnostmi, vzniklo již mnoho materiálově cenných studií, avšak tyto studie jsou tradičně zaměřeny k popisu jednotlivých výrobních odvětví, k zjišťování jejich vzájemného poměru a významu ve finančním výnosu velkostatku, zatím co ekonomický rozbor se omezuje pouze na okrajové poznámky.²

Tato studie, opírající se o zjištěnou výrobní strukturu velkostatků na Moravě v druhé polovině 16. a na počátku 17. století³ nemůže sledovat ekonomiku velkostatku do potřebné hloubky, chce spíše upozornit na některé otázky. Jedná se o dobu, kdy pramenný materiál, přes svou relativní početnost neumožňuje ještě, kromě výjimečných případů, provedení detailního, nejlépe statistického rozboru, který by teprve poskytl na mnohé otázky ekonomiky velkostatku uspokojivou odpověď. Teprve materiál druhé pol. 17. stol. a zejména stol. 18. tyto postupy umožňuje. Pro klíčový význam 16. století ve vývoji pozdně feudálního hospodářství je však i pokus oprávněný.

*

Právem se v současné literatuře o feudálním velkostatku v období pozdního feudalismu klade otázka, zda rozvoj vrchnostenského hospodářství znamenal výrobní pokrok nebo úpadek.⁴ O českých zemích se v některých starších pracích soudilo, že „režijní velkostatek“ předbělohorského období byl výrobně pokrokový a že zemědělství tohoto období dosáhlo zásluhou velkostatku vysokého stupně dokonalosti.⁵ Je nepochybné, že vzhledem k válkami stíhanému 17. stol. bylo zemědělství 16. století dokonalejší, ale pro srovnání se starší dobou a s poddanským hospodářstvím chybí ještě dostatečný materiál. Musíme se tedy spokojit se zhodnocením některých rysů velkostatku z hlediska jejich progresivnosti nebo úpadkovosti, resignující na neúplná a problematická čísla.

Technická úroveň vrchnostenské výroby se u jednotlivých výrobních odvětví značně lišila. V 16. století dochází v Evropě v ustrnulé feudální zemědělské technice k prvním změnám;⁶ jaká byla situace v českých zemích.

Ve vrchnostenském polnohospodářství významnější změny nenastaly. Základní znaky zůstávají stejné jako v minulosti: trojpolní systém, tradiční zemědělské

náradí, neobjevují se žádné nové plodiny a nové pracovní postupy, které by ustrnulý způsob feudálního zemědělství podstatně změnilo. Vrchnostenské polnohospodářství se technicky neliší od poddanského.

Nepřineslo-li předbělohorské období žádný technický převrat, dosáhla zde feudální technika polnohospodářství svého vrcholu. Opírala se především o dokonalou znalost zemědělské praxe a využívala všech možností, které trojpolí poskytovalo: několikerým oráním, vláčením a hnojením se značně zdokonalila příprava polí pod osev; dbalo se na výběr osiva a velkostatek mohl částečně využívat i vhodnosti půdních podmínek pro určité plodiny, i když se tato zásada nemohla ještě zdaleka plně prosadit.⁷ Ve využití možností feudální trojpolní techniky byl velkostatek ve výhodě proti poddanskému hospodářství: měl lepší pozemky, mohl lépe využít všech zemědělských poznatků, pokud nepřevažovaly roboty, měly vrchnostenské dvory k dispozici lepší náradí i potahy,⁸ více hnojiva, zásoby osiva apod. Vrchnostenské polnohospodářství snáze překonávalo živelné pohromy, které byly metlou feudálního zemědělství.⁹ Za ustrnulého stavu výrobní techniky je rozhodující kvalita práce. Je prokázáno, že jak otrocká, tak nevolnická práce měla na výrobu zhoubný vliv. V 16. století se sice roboty rozšiřovaly, ale většina velkostatků měla ještě na dvorech vlastní potahy a na nejdůležitější práce se najímalo, takže se zhoubný vliv robot ještě neprojevil.¹⁰ Za tohoto stavu dosahovalo vrchnostenské polnohospodářství v úrodných oblastech poměrně vysoké rentability, až desateronásobek výsevu, průměrný výnos se však stále pohybuje na čtyř- až pětínásobku výsevu.¹¹ Taková situace byla však pouze na těch panstvích, kdy byly všechny možnosti trojpolní techniky plně využity. Na některých velkostatecích však bylo vrchnostenské hospodářství zcela zaostalé a nevyplácelo se.¹²

Pro posouzení vrchnostenského polnohospodářství je rozhodující zjištění, že se v něm neprosazovaly tendence výrobně progresivní — např. technická zlepšení nebo zvyšování kvality práce. Naopak: vrchnostenské polnohospodářství směřovalo k rozšiřování robot a tím k výrobnímu úpadku vrchnostenského i poddanského zemědělství. Tento úpadek se v předbělohorské době neprojevil v plném rozsahu, poněvadž velkostatek nebyl ještě zcela robotní.

Také v druhém základním odvětví zemědělské výroby, v dobytčářství, nedošlo v 16. století na velkostatku k podstatným změnám a způsobu chovu dobytka zde zůstaly stejné jako ve starší době. Dobytčářství bylo stále úzce spojeno s trojpolním systémem a bylo vázáno na nižinné oblasti s dostatkem luk, neboť pícniny nebyly ještě známy. Některé vrchnosti však začaly využívat pastvinářských oblastí tím, že na jaře kupovaly jatečný hovězí dobytek a po letní a podzimní pastvě jej se ziskem prodávaly.¹³ Na východní Moravě se rozšířil chov valašský, ale zůstal omezen jen na poddané.¹⁴ I v dobytčářství měl velkostatek výhody proti poddanskému hospodářství: měl nejlepší louky a dostatek krmiva, mohl volně využívat lesní pastvy a lesních plodin, a mohl využít i společné pastvy na úhorech. To jsou ovšem stejně jako u polnohospodářství výhody mimoekonomické. Z toho důvodu bylo vrchnostenské dobytčářství intenzivnější než poddanské, zejména v chovu ovcí.¹⁵ Ale ani ovčáctví nedodalo žádnému velkostatku zvláštní ráz a neporušilo obvyklou hospodářskou strukturu.¹⁶

Rozvoj zemědělské výroby v období feudalismu se uskutečňuje kromě extenzivního rozšiřování hlavně zaváděním vedlejších odvětví zemědělské výroby. Ani zde vrchnostenské hospodářství nepůsobilo jednotně. Nesporný výrobní pokrok však zaznamenalo v 16. století rybníkářství spojené s novou strukturou velko-

statku. V této době dochází v českých zemích k významným zdokonalením stavby rybníků a k racionalisaci chovu kaprů.⁴⁷ Rybníkářství je jediným odvětvím výroby, kde nedošlo v 18. století k podstatné změně. Teprve nejmodernější ichthyologie překonala metody starých rybníkářů. Rozsáhlé rybníkářství předbělohorského velkostatku mělo vliv, stejně jako dnešní, na zlepšování klimatických podmínek a přispívalo tak ke zlepšení zemědělské výroby i nepřímo. Zatopená půda byla využita mnohonásobně lépe než v polnohospodářství a katastrofické následky rybníkářství, o nichž se v některých svědeckých mluví, jsou zřejmě přehnané.⁴⁸ V rybníkářství tedy přineslo vrchnostenské hospodářství předbělohorského období nesporný výrobní pokrok, podmíněný novou strukturou velkostatku.

Totéž však nelze říci o jiných vedlejších odvětvích zemědělské výroby, provozovaných v rámci vrchnostenského hospodářství. Velkostatek zasáhl především významně do pivovarnictví, jež bylo se zemědělstvím úzce spojeno základní surovinou, z níž se pivo vařilo, obilím. Vrchnostenské pivovarnictví přispělo patrně ke zvýšení celkové výroby piva i když jím byla omezena kapacita městských pivovarů a zničeno starší pivovarnictví poddanské.⁴⁹ Kvalita vrchnostenského piva však byla zřejmě daleko horší než piva městského a kromě toho měl přimusový prodej piva poddaným neblahé následky pro poddané i pro města. Vrchnostenské pivovarnictví je třeba přičíst k negativním rysům ekonomiky velkostatku.

Do jiných vedlejších odvětví zemědělské výroby nezasáhlo vrchnostenské hospodářství na předbělohorském velkostatku nikterak výrazně. Vinařství se organizací nelišilo od městského a nenabylo příliš velkých rozměrů. Také sadařství a zelinářství a chmelařství nepřevyšovalo na velkostatku příliš hranici vlastní spotřeby. Je naopak vidět, že tato výrobní odvětví, vyžadující značného množství pracovních sil, namnoze námezdních, byla pro feudální velkostatek značně nevýhodná.

V rámci předbělohorského velkostatku měla své místo i výroba *nezemědělská*. Touha po zisku vedla mnoho vrchností ke hledání kovových rud a k důlnímu podnikání.^{19a} Bylo tak objeveno nejedno naleziště, které by jinak zůstalo nevyužito. Feudální velkostatkáři jsou také schopni nést vysoké počáteční náklady při zřizování důlních a hutních podniků a zúčastňují se průmyslové výroby finančně. Kromě dolování a železářství na některých panstvích však nastala v předbělohorské době významnější orientace velkostatku na manufakturní výrobu, zejména nenacházíme ještě pronikání velkostatku do textilu. Cihelny, vápenky, prachovny, olejny a jiné drobnější podniky zůstávaly na úrovni řemeslné výroby.

Uvažujeme-li o úloze struktury feudálního velkostatku v rozvoji výroby, musíme se pokusit zjistit, zda nebyly některé prvky pokroku v komplexnosti výroby a v její organizaci. Naskytuje se zde především otázka, zda předbělohorský velkostatek využíval výhod zemědělské velkovýroby a výrobní kooperace. Vrchnostenské hospodářství můžeme na hospodářsky vyspělých velkostatecích nazvat velkovýrobou v pravém slova smyslu. Hospodařilo se na mnohalánových dvorech, kde byly ustájeny desítky krav a stovky ovcí, byly zde rozsáhlé rybníky, velké pivovary a mlýny, železářské podniky atd. Avšak nelze zde mluvit o výhodách moderní zemědělské výroby. Práce na velkých pozemcích, které ostatně nebyly sceleny, nepřinášela při stejném nářadí jako v poddanské malovýrobě žádných technických výhod. Také výrobní specialisace se na předbělohorských velkostatecích neprosadila ve formách, obvyklých v nové době. Při majetkových

komplexech, jejichž jednotky, panství, byla pravidelně položena v různých končinách země, bránily specialisaci mimo jiné i dopravní potíže.²⁰ I na majetkových komplexech je stále panství hospodářskou jednotkou, směřující k samostatnosti, nikoliv ke specialisaci. Pokud dochází k výrobní kooperaci a specialisaci, děje se tak pouze v rámci panství. Jednotlivá výrobní odvětví velkostatku se vzájemně doplňovala a podmiňovala. Ale ani v rámci mnoha velkých panství nedošlo v předbělohorské době k jednotné úpravě hospodářských poměrů, které by z panství vytvořily harmonický celek. Kooperace narážela především na tradici a na specifikace robot, jejichž původ sahal do doby, kdy ještě panství nebylo jednotné a kdy byly roboty stanoveny pro jiné potřeby. Mnohá panství se tak jeví jako konglomeráty starších výrobních jednotek.²¹ Koncem předbělohorského období dochází ke snaze tyto překážky překonat a využít na velkostatku výhod kooperace a jednotného plánu vrchnostenské výroby.

Kromě určitých výhod prosazující se kooperace mohl feudální velkostatek využívat nejlepších zemědělských poznatků své doby, vydávaných v instrukcích a zemědělské literatuře. Poddaným byla zřejmě tato literatura nedostupná. Pohled na zemědělskou literaturu 16. století, s výjimkou rybníkářství, možnost této výhody vylučuje. V hospodářských instrukcích je poměrně málo výrobních postupů detailně popsáno. Daleko více pozornosti je věnováno organizaci výroby, která patrně činila větší potíže než vlastní výrobní proces. Odborná zemědělská literatura se pak opírá stále jednak o autority starověkých zemědělců, jednak má výlučně empirický charakter a přitom se opírá o výrobní praxi poddanského hospodářství.²²

Progresivní rys nové struktury feudálního velkostatku se mohl posléze projevat i v tom, že rozvoj vrchnostenského hospodářství rozvíjel výrobu získáváním nových kulturních ploch. Tato situace na některých panstvích nastala. Zdá se, že rozvoj vrchnostenského hospodářství se v předbělohorské době nedál na úkor půdy poddanské, nýbrž obnovováním pustých dvorů a směnou půdy. V některých oblastech podporovaly vrchnosti novou koloniaci.²³ Nebyl to však proces nikterak výrazný a neměl většího hospodářského dosahu.

Pozorujeme-li tedy funkci nové struktury feudálního velkostatku v předbělohorské době, vidíme, že nelze vyslovit o progresivnosti nebo regresivnosti rozvoje vrchnostenského hospodářství jednoznačný soud. Základní odvětví vrchnostenské výroby, polnohospodářství a dobytkářství zůstala na tradiční feudální úrovni. Všeobecná orientace na pivovarnictví žádný výrobní pokrok ani v tomto oboru nepřinesla, působila spíše úpadek kvality piva a měla negativní vliv na situaci měst a poddaných. Komplexnost hospodářství v rámci panství se teprve prosazovala překonáváním starých tradic, ale zde se zájem výrobního pokroku feudálního velkostatku střetl se zájmem poddaných. Specialisace a rajonisace hospodářství se nemohla ještě prosadit ani na velkých majetkových komplexech. Snaha o soběstačnost byla stále hospodářským zákonem. K extensivním rozvoji zemědělské výroby vlivem velkostatku snad došlo, ale existence velkostatku zde nebyla podmínkou. Prokazatelný výrobní pokrok zaznamenalo vrchnostenské hospodářství pouze v rybníkářství, které je českou specialitou struktury pozdně-feudálního velkostatku.

Za této situace je důležitá tendence výroby, která je s rozmachem vrchnostenského hospodářství spojena. Nenacházíme-li v nové struktuře feudálního velkostatku výrazné tendence technického charakteru, je zde celkem zřejmá tendence v oblasti pracovní síly. Směřuje k rozšiřování robot a tím ke zhoršení kvality

práce, která je v zemědělství tak důležitá. Tato úpadková tendence se však v předbělohorské době ještě neprosadila.

*

Pro hodnocení významu předbělohorského velkostatku v hospodářském vývoji má značný význam zjištění jeho působnosti v oblasti trhu. Tato otázka zaujímá opět významné místo v diskusi o ekonomice pozdního feudalismu, zejména se zkoumá význam velkostatku v procesu vzniku vnitřního trhu, jednoho z nejdůležitějších předpokladů kapitalismu.²⁴

Nová struktura feudálního velkostatku působila v předbělohorském období na vývoj trhu dvojím způsobem: 1. samotnou vrchnostenskou zbožní výrobou, 2. obchodní politikou feudálů, prosazovanou v rámci patrimonia i v rámci stavovského státu.

1. Vývoj struktury feudálního velkostatku v českých zemích směřoval v 16. století jasně, stejně jako v jiných středoevropských a východoevropských zemích k rozvoji vrchnostenské zbožní výroby a k obchodnímu podnikání pozemkových vrchností. V předbělohorské době je již vrchnostenská zbožní výroba plně rozvinuta. Peněžní směna pronikla hluboko do všech odvětví hospodářství a vytlačila naturální poměry. Zbožním charakterem vrchnostenské výroby se pozděně feudální velkostatek podstatně liší od „režijních velkostatků“ raněfeudálních.

V rozdělení výtěžků vrchnostenského hospodářství se setkáváme se třemi základními formami: a) s vlastní spotřebou na velkostatku a na dvoře vrchnosti, b) s prodejem vrchnostenských zemědělských výrobků, c) s prodejem zboží, k jehož výrobě bylo použito zemědělských surovin. Poměr mezi těmito složkami rozdělení se různil u jednotlivých výrobních odvětví i u různých typů velkostatku. Všechny tři formy se setkávaly v různém poměru u polnohospodářství. Část obilní produkce byla použita k vlastním potřebám vrchnosti a k naturálním platům (žito, oves), část byla dodávána na trh (nejčastěji žito, oves) a část byla spotřebována na výrobu piva. Na velkých panstvích dominovala vlastní spotřeba a použití obilí pro pivovarnictví. Na středních a malých statech bylo relativně větší množství obilí dodáváno na trh.²⁵ Vysloveně zbožní charakter mělo rybníkářství a ovčáctví, kdy byla vlastní spotřeba mizivá. V pivovarnictví vystupuje do jasného světla obchodní podnikání velkostatku, neboť část obilí na přimsový prodej musela být dokupována, takže velkostatek zde počítá především s obchodním ziskem. Rozdělení průmyslové a řemeslné výroby se různí. Většina malých průmyslových podniků, jako byly cihelny, vápenky, pily atd., pracovala především pro vrchnostenskou spotřebu, zatímco větší podniky železářské byly zaměřeny na trh.

Pro zbožní charakter předbělohorského vrchnostenského hospodářství je příznačné, že i vlastní spotřeba vrchnosti a panství, představující zlomek výroby, ztrácí výlučně naturální charakter. Velkostatek kupuje, má-li k tomu vhodné podmínky, výrobky potřebné k chodu panského dvora nebo k odměňování zaměstnanců (lacinější maso od židů atd.) a na druhé straně tytéž výrobky za výhodných tržních poměrů prodává.

Při nedostatečnosti účetního, mýtního a celního materiálu v předbělohorské době lze jen výjimečně sledovat okruh, kam bylo vrchnostenské zboží prodáváno. Vše však nasvědčuje, že převážná část vrchnostenské výroby byla na velkých i středních statech prodávána přímo v rámci patrimonia. Platí to především

o nejdůležitějším tržním artiklu, pivu, ale částečně i o dalších odvětvích. Tento cíl jasně sledovala jak uvidíme vrchnostenská obchodní politika. Na vzdálenější, popřípadě i zahraniční trhy šla jen nepatrná část produkce. Výkazy akcíků na Moravě z konce 16. století to jasně dokazují.²⁶ Tyto výkazy akcíků, pokud uvádějí odděleně vrchnostenskou a poddanskou produkci, naznačují také poměr zbožní produkce vrchností a poddaných v některých důležitých artiklech. V obilí zcela převažují poddaní, u vlny je malá převaha velkostatku, ryby prodávají jen vrchnosti a výkazy posudného ukazují naprostou převahu vrchnostenské produkce piva nad městskou. Je nepochybné, že v českých zemích neměl zahraniční trh zdaleka takový význam jako ve východním Německu nebo Polsku, kde je považován za hnací sílu hospodářského vývoje.²⁷ V českých zemích tato úloha připadla trhu vnitřnímu.

Značný význam v oblasti trhu měla obchodní politika, kterou se snažily vrchnosti prosadit v rámci své patrimoniální pravomoci i v rámci stavovského státu, jehož instituce sloužily feudálům. Již koncem 15. století se dostala obchodní politika feudálů do velkého konfliktu s dosavadní organizací trhu, ovládanou královskými městy.²⁸ V tomto sporu se jednalo v podstatě o to, zda královským městům má zůstat jejich privilegované postavení v obchodu, pivovarnictví a řemesle. Z formulace požadavků obou stran vyplývá, že města se snažila uchovat své privilegované postavení nejen v okruhu milového práva, ale že hájila svá privilegia jako princip.²⁹ Feudálové ve sporu, který je zajímavý především tím, že nám odhaluje hospodářské zájmy stavovské společnosti vycházející z nepopíratelného principu neomezené moci na svém feudálním pozemkovém vlastnictví. Tato moc jim dovolovala, aby uspořádali organizaci trhu a výroby v rámci velkostatku ve svůj prospěch, bez ohledu na městská privilegia. První etapou této úpravy byla podpora trhu a výroby v poddanských městečkách. Především šlo o to, aby na každém panství měli feudálové vlastní poddanské město. Docilovali toho dvojím způsobem: zastavováním starých městeček královských, ale zejména povyšováním poddanských vesnic na městečka. V 2. pol. 16. stol. již téměř neexistuje střední nebo velký velkostatek, na jehož území by nebylo poddanské městečko, obdařené tržními privilegii. Na největších panstvích je pravidelně městeček několik. Velkostatek podporoval také plně růst privilegií poddanských měst. Zakládání a podpora poddanských městeček neporušilo zásadu příslušnosti trhu do měst.³⁰ Ve starší době mívala obyčejně poddanská městečka pouze jeden nebo dva výroční jarmarky a trh týdenní. Během 15. a 16. stol. dostávají další trhy, takže v předbělohorské době má většina poddanských měst již čtyři výroční trhy.³¹ Tento proces omezoval nesporně rozsah trhu královských měst, kam se již tolik „nevozilo a nenosilo“. Pokles významu královských měst v obchodu a tím i v hospodářství celé země měl nepříznivý vliv na další vývoj. Rozvojem poddanských městeček se však vytvářela hustá síť tržních center, která je jedním z předpokladů celonárodního vnitřního trhu. Vývoj městského živlu tak nabyl zvláštního rázu. Městský živel vcelku rostl do šíře v desítkách a stovkách poddanských městeček, ale nejdůležitější městská centra ustrnula a ztrácela hegemonii ve výrobě a trhu. Tím byl omezován jeden z důležitých předpokladů vzniku kapitalismu.

Druhým základním rysem obchodní politiky feudálního velkostatku byly vrchnostenské tržní monopoly. Feudálové, vycházejíce z instituce feudálního pozemkového vlastnictví hájili zásadu, že mohou „užít“ svých poddaných i obchodem. V předbělohorské době jsou zavedeny jak prodejní přímusy, tak vrchno-

stenské předkupy. Nejdůležitějším vrchnostenským prodejním monopolem byl prodej piva poddaným. Na každém panství se na základě tohoto monopolu řídila produkce piva podle nařízeného odběru ve vesnických krémách a všude se stal tento monopol nejdůležitějším zdrojem příjmů.³² Prodejní monopoly byly rozšiřovány i na další odvětví vrchnostenské výroby, např. na ryby, dřevo apod.³³ Právo předkupu se vztahovalo na ty výrobky, které vrchnost sama potřebovala, hlavně na obilí a dobytek. Právo předkupu bylo rozšiřováno i na řemeslníky vlastního panství.³⁴

Vytvoření vrchnostenských monopolů mělo mnoho stinných stránek. Především pro poddané, kteří se tak stali předmětem dalšího vykořisťování. Monopoly omezovaly aktivitu poddaných na trhu, která se rozvíjela v období převahy peněžní renty a protěžovaly po všech stránkách vrchnostenské zájmy a nevýhodnou cenovou politiku. Snažily se uzavřít značnou část obchodního styku do hranic panství a zabraňovaly tak přirozenému vývoji tržních styků.

Pod tímto aspektem je třeba hodnotit boj měšťanů a feudálů o organizaci trhu. Heslo „svobody“ trhu, které se v požadavcích i námitkách feudálů proti měštům občas vyskytovalo, nebylo myšleno zdaleka jako prosazování svobody trhu v moderním slova smyslu, jak to nesprávně pochopil Hrubý,³⁵ ale jako heslo svobody vrchnostenských zájmů. Privilegia královských měst byla sice omezena, ale místo nich byly zavedeny monopoly jiné, daleko nevýhodnější. Městské monopoly neměly tak kořistnický charakter.

Organisace trhu, zavedená feudálním velkostatkem nebyla tak dokonalá, aby se všechny vrchnostenské zájmy plně prosadily. Vývoj trhu šel do značné míry mimo ni, jak o tom svědčí i opětovné příkazy zemských sněmů proti překupníkům apod. Obchodní politika feudálního velkostatku však byla překážkou v rozvoji vnitřního trhu a svobodného obchodního styku.

*

Sledujme z hlediska ekonomiky výnos feudálního velkostatku v předbělohorské době a finanční politiku pozemkových vrchností. Ve výnosu velkostatků všech typů převažovaly jasně tzv. „platy běžné“, tj. příjmy z výnosu vrchnostenského hospodářství nad „platy stálými“, tj. peněžní a naturální rentou a různými pravidelnými dávkami mimorentového původu, např. nájem. Poměr mezi těmito položkami, v úctech i urbářích snadno zjistitelný, není ovšem výrazem poměru feudální pozemkové renty a obchodního a výrobního zisku ve výnosu. V položce „běžných platů“ je totiž obsažena i feudální pozemková renta ve své robotní formě. Vyčíslení této části feudální pozemkové renty z výnosu velkostatku by bylo možné převedením roboty na soudobou mzdu námezdních sil. Přehled robotní práce, spotřebované ve vrchnostenském hospodářství však v předbělohorských pramenech chybí a zjišťoval by se velmi obtížně. Nicméně fakt, že se ve výnosu velkostatku setkáváme vedle feudální pozemkové renty s obchodním i výrobním ziskem je důležitý. Výrobní zisk je zde nepřímo úměrný množství roboty, ale jsou v něm i pak obsaženy některé mimoekonomické prvky, zejména existence nucené námezdní práce a cen, určených vrchnostenskými monopoly. V předbělohorské době se pak v souvislosti s celkovým hospodářským vývojem zvyšoval ve výnosu velkostatku podíl feudální pozemkové renty a mimoekonomických zdrojů zisku.

Výnosy feudálních velkostatků byly v předbělohorské době nejdůležitějším

zdrojem velkých majetků a velkých peněžních zásob. Dubravius, pojednávající o výnosu rybníkářství přirovnává bohatství Jana z Pernštejna k bohatství římských senátorů a patriciů: „Já tedy o tomto pánu vím, že minulého roku vytěžil toliko z rybníků, jež má v Čechách a na Moravě a ve Slezsku více než 1,200.000 sesterciů, to je větší obnos, než kolik měli censu římsí senátoři a patriciové dokonce i za císaře Augusta, který census zvýšil.“³⁶ Také Stránský upozorňuje na nesmírné bohatství některých obyvatel království, „Neboť poněvadž se za dob králů z rodu Jagellovského a Rakouského uvnitř hranic zemských nevedly žádné války nebo jen zcela krátké, lidé jinak bojovní, byvše odvedeni od vojenského zaměstnání ke klidu, naučili se onoho hojného a hlubokého míru zneužívat k soukromému prospěchu.“³⁷ „... před posledními dvaceti roky bylo mezi naší šlechtou přemnoho těch, kteří si mohli ceniti své nemovitosti — a to ještě odhad jejich podle domácího obyčeje byl proveden mnohem níže, než by tomu bylo v Němcích — na více než 200.000; někteří na více než 500.000, ba i 900.000 kop našich peněz, ostatní pak svrsky s hotovými i rozpůčenými penězi na tolikéž dalších statistiů, a rovněž že někteří čítali svých poddaných pravidelně platících roční plat přes dva, tři i čtyři tisíce. Z toho se lze snadno dohádnout, že v té době bylo bohatství veškerého obyvatelstva království vpravdě nesmírné.“³⁸

Ostatně o příjmech některých velkostatkářů máme v pramenech dostatek konkrétních údajů: Na směřických panstvích byly počátkem 17. století tyto čisté výnosy: 1609 — 12.280 kop, 1612 — 30.147 kop, 1613 — 28.130 kop, 1614 — 23.392 kop, 1615 — 34.210 kop, 1616 — 28.073 kop, 1618 — 13.108 kop. Celkem 169.340 kop za sedm hospodářských roků.³⁹ Nemenší byly příjmy jihočeských magnátů: panství Krumlov 1600/1 — 45.739 kop, Jindřichův Hradec 1605/6 — 37.330 kop, Hluboká 1597/8 — 20.000 kop, Strakonice 1612/3 — 5304 kop, Varvažov 1607/8 — 1879 kop, Orlík 1582/3 — 3851 kop, Zvíkov 1582/3 — 2611 kop, Kestřany 1581/2 — 5246 kop, Libějovice 1608/9 — 17.044 kop, Třeboň 1610/11 — 34.522 kop, Nové Hrady 1610/1 — 18.285 kop, Borovany 1610/1 — 3797 kop.⁴⁰ Na telešském panství byly v devadesátých letech 16. stol. tyto výnosy: 1595/6 — 18.297 zl., 1596/7 — 14.047 zl., 1597/8 — 15.920 zl., 1598/9 — 12.298 zl., 1599/1600 — 12.711 zl.⁴¹ Roční výnosy kounických velkostatků na Moravě byly r. 1617 odhadnuty „velmi skromně počítajíc“ u Slavkovska na 24.743 zl., Ždánicka 18.294 zl., Uherskobrodská 12.621 zl., Lomnická 5496 zl., celkem 61.154 zl.⁴²

Zdrojem příjmů pozemkových vlastníků nebyly pouze výnosy velkostatků; u některých vrchností se setkáváme s čilou finanční politikou a s finančními transakcemi. Pozemkoví vlastníci se především velmi aktivně zúčastnili úvěru, o jehož všeobecném rozvoji v předbělohorské době svědčí nejlépe to, že úroková míra klesla na pouhých 6 0/0. Stejně jako v ostatních evropských zemích, rozvíjí se i v českých zemích habsburský státní úvěr. V zachovaných seznamech korruncních dluhů se setkáváme s dlouhými řadami věřitelů z řad českých feudálů.⁴³ Úvěr se však soustřeďoval i kolem velkých pozemkových magnátů, jako Pernštejnů, Hradeckých, Rožmberků, Směřických aj.,⁴⁴ kteří plnili vlastně funkci bankovních domů. V seznamech jejich věřitelů nacházíme všechny složky obyvatelstva, od poddaných až po spřízněné panské rodiny. Finance velkých feudálů nejsou pouze svědectvím jejich zadlužení, ale i rozvinutého úvěrového systému.

Není tedy pochyb, že v rukou majitelů feudálních velkostatků se v předbělohorské době soustřeďovaly velké kapitálové sumy. Podle Janáčkových výzkumů můžeme soudit, že majetek nejbohatších měšťanů nedosahoval zdaleka majetku feudálních magnátů.⁴⁵ Při naprosté převaze zemědělství je zřejmé, že velká část národního důchodu plynula do rukou vlastníků velkostatků.

Jakým způsobem byly tyto zisky spotřebovány? Nesetkáváme se zde s pro-

cesem „změšťáčení“ šlechty, jak o něm mluví pro stejnou dobu ve východním Německu Engels? Nejsme zde u jednoho ze zdrojů původní akumulace kapitálu?

Ani zde nemůže být dána jednoznačná odpověď. Hrubé zisky feudálů, objevující se jako roční výnosy panství byly upotřebeny trojím způsobem: 1. vracely se do výroby jako výrobní náklady, 2. sloužily jako investice, 3. byly spotřebovány neproduktivně při feudálním způsobu života.

1. Výrobní náklady (režijní vydání v účtech) byly u některých výrobních odvětví značné: např. u pivovarů na nákup pšenice, nebo při železářství za pracovní sílu. Záleželo zde na tom, do jaké míry byl velkostatek zásoben surovinami z vlastních zdrojů a na množství námezdní práce. Poměrně malé byly výrobní náklady u polnohospodářství a dobytkařství, kde byly nejvyšší roboty.

2. Nelze říci, že by feudálové neinvestovali do výroby. Značných investic vyžadovaly např. v 16. stol. stavby velkých rybníků, vodních děl, zakládání důlních a železářských podniků. Čeští feudálové se podíleli kapitálově i na rozvoji středoevropského dolování: např. hrabata Slikové, Rožmberkové v jižních Čechách a ve Slezsku apod.⁴⁶ Nicméně jednalo se spíše o výjimky — hlavním výrobním odvětvím zůstávalo zemědělství, které velkých investic nevyžadovalo.

3. Významnější panské a rytířské rodiny spotřebovaly největší část výnosu velkostatků na šlechtický způsob života. Proniknutím renesančního životního slohu, rozvojem politického života, přesunem působistě feudálů do měst nesmírně vzrůstaly životní náklady. Mezi typem šlechtice 16. stol. a typem měšťáka je velký rozdíl, i když zdroje příjmů se částečně sblíží. Zatímco výrobní činnost buržoasie směřuje k rozšiřování reprodukce, je výrobní činnost feudálů 16. stol. zaměřena k rozšíření vlastních potřeb. Přes velké zisky pociťují feudálové stále nedostatek peněz. Vyjádřil to např. náš pamfletista poloviny 16. stol. slovy: „Již ne s jedním, ale s několika svými dobrými pány a přáteli o těch živnostech a oužitcích i o hospodářství znamenitém, jako teď s Vaší milostí rozmlouvání jsem měl. Až také na to přišlo, že jsou mi znamenité z pivovarů oužitky ukazovali, schvalujíc tu živnost mezi jinými všemi důchody nej přednější býti: avšak když jsme jich tak mnoho jako nyní Vaši Mt poslouchal, žádný mi o tom, aby jakou summu po hotově (jakož se pro rozličné příhody trefuje) míti měl nepověděl. Rovně jim jako vaší milosti, kdyby to přijíti mělo, poněvadž tak znamenité oužitky z těch pivovarů berou, aby peněz míti neměli, jsme se podivil.“⁴⁷ Naproti tomu měšťané „... nemají než tu jedinkou živnost piva vaření, a sotva v týdni jednu várku ... však proto k potřebě ano i příteli peníze mají.“⁴⁸

*

Pro hodnocení ekonomiky předbělohorského velkostatku je rozhodující oblast výrobních vztahů. Setkáváme se zde s pestrým obrazem jejich různých forem od nevolnické roboty k používání námezdní práce svobodných lidí. Různorodost poměrů nalézáme nejen při srovnání různých panství, ale i v rámci jednoho patrimonium. Růzností a prolínáním výrobních vztahů jsou charakterisována období přechodu. O jaké vývojové tendence však ve výrobních vztazích předbělohorského velkostatku jde?

Rozvíjející se vrchnostenská výroba vyžadovala během 16. a 17. stol. stále většího počtu pracovních sil. Ryze feudální způsob řešení této potřeby by spočíval v použití nevolníků pro potřebné práce prostřednictvím renty v úkonech, anebo zaměstnáváním nevolníků při specializovaných pracích za pouhé životní

náklady — feudálním otroctvím. V českých zemích však nebylo pro tento postup právního podkladu. V době, kdy se plně rozvíjelo vrchnostenské hospodářství nebylo v českých zemích nevolníků, které by mohla vrchnost libovolně použít k potřebným pracím. Také robotní povinnosti poddaných nebylo možno povětšinou libovolně zvyšovat, poněvadž byly vymezeny buď písemným privilegiem nebo zápisem nebo zvykem, který měl hodnotu a význam práva. A tyto robotní povinnosti pocházely z období, kdy vrchnostenské hospodářství bylo málo rozvinuto. Ve zvyšování těchto robot byla jedna možnost získání pracovní síly, na překážku však byl tuhý odpor poddaných proti tomuto postupu. O roboty se v 2. pol. 16. století rozvinul mezi vrchnostmi a poddanými boj, jehož bojištěm bylo sice většinou feudální právo, ale přesto byl růst robot zpomalen a nestačil krýt potřebu pracovních sil ani v polnohospodářství, kde byla robotní práce nejvýhodnější.

Nedostatek robot se projevoval zejména v době sezónních zemědělských prací, a v některých specializovaných odvětvích výroby nemohl velkostatek roboty poddaných ani použít.

Na venkově však byl vydatný zdroj pracovních sil v řadách bezzemků a v řadách držitelů drobných gruntů. Tuto skupinu venkovského obyvatelstva, která se musí živit námezdní prací, zastihujeme na vesnici již v období rozvinutého feudalismu ve značném počtu.⁴⁹ V období převahy peněžní renty získali tito lidé poměrnou svobodu; nebyli připoutáni k půdě (alespoň se o nich v právních pramenech nemluví), vrchnost se o ně příliš nestarala, poněvadž nebyli zdrojem feudální pozemkové renty a o jejich pracovní sílu neměl velkostatek zájem.⁵⁰ Pracovali u sedláků, na panském, odcházeli do měst, nacházeli uplatnění v řemesle, prvovýrobě a existence na hranici životního minima jim nedovolovala přílišného rozmnožení.

Vrchnostenská výroba poskytovala této části venkovského obyvatelstva pracovní příležitost a v případě existence svobodného trhu práce by nastala výhodná situace. Rostoucí potřeba pracovních sil vedla ke zvýšené poptávce na trhu práce a k nutnému růstu mezd. Máme řadu svědectví, že k tomuto vývoji v 16. stol. i v českých zemích docházelo.⁵¹ Pro velkostatek se tak vytvářela nevýhodná a ekonomicky dokonce nemožná situace. Použití námezdní práce v zemědělské velkovýrobě, zejména v polnohospodářství vyžaduje vyššího stupně výrobní techniky než byla technika feudální. Při nízké výnosnosti zemědělství 16. stol. by námezdní práce i při tehdejších nízkých mzdách způsobila ztrátovost hospodářství — robota tedy byla ekonomickou nutností. Velkostatek tudíž nemohl především připustit rozvoj svobodného trhu práce. Postavení feudálů ve státě 16. století bylo v českých zemích dostatečně silné, aby pracovní poměry mohly být upraveny hospodářskou politikou ve prospěch vrchnostenské výroby. Dálo se tak: 1. zákony a předpisy o připoutání poddaných k půdě, 2. vydáváním čeledních řádů.

Zákony o připoutání poddaných k půdě, s nimiž se v českých zemích setkáváme od poloviny 15. století a které se v 16. století neustále opakují,⁵² předběhly svou ekonomickou realisací. Zpočátku mají zabránit odchodu obyvatelstva do měst a vrátit do normálních kolejí poměry rozrušené husitským revolučním hnutím. Teprve v 2. pol. 16. století se mohou využít plně k zvyšování robot a k zavádění nucené práce na vlastním panství námezdníků. V postavení osedlých poddaných tyto zákony nepřivodily podstatnou změnu — již ve 13. a 14. stol. byl totiž pohyb držitelů gruntů různými předpisy omežován — pro tzv. neosedlé obyvatelstvo

měly význam daleko větší. Vznikla situace, kdy poddaný musel svou pracovní sílu nabídnout nejdříve vlastní vrchnosti, dále jiným zaměstnavatelům uvnitř patrimonía a pak teprve mohl se svolením vrchnosti odejít prodat svou práci jinam. Ukazuje se však, že tyto zákony nezabránilly docela pohybu poddaných, nepřipoutaly je nikterak hermeticky k půdě a nezabránilly zcela trhu práce.⁵³ Nicméně vytvořily pro plný rozvoj trhu práce značné překážky, trvající až do zrušení nevolnictví.

Právní připoutání osedlých i neosedlých poddaných k půdě dalo vrchnostem podklad pro výhodné uspořádání pracovních poměrů uvnitř panství. Velká dominia měla ve vlastním obyvatelstvu dostatek pracovních sil pro vrchnostenskou výrobu. Zdá se, že v předbělohorské době stačil zde dokonce počet sirotků zabezpečit potřebu celoroční čelední práce.

Čelední práce a dlouhodobý námezdní poměr představuje jednu základní formu pracovního poměru na velkostatku. Vykazuje znaky jak typicky námezdního poměru, tak i znaky feudálního mimoekonomického přinucení. Mezi první náleží především existence m z d y, která se skládá z naturální části (obživa, ošacení, bydlení na vrchnostenském dvoře a naturální dávky) a z části peněžní. Je důležité, že mzda je odstupňována podle důležitosti práce a nikoliv podle vztahu zaměstnance k vrchnosti. Mimoekonomické přinucení se projevuje snahou o úpravu námezdního poměru, nikoliv snahou o jeho odstranění a naprosté zotročení poddaných. Také mezi zaměstnanými poddanými z vlastního panství a jinými námezdními silami není ve mzdě rozdílů. Mimoekonomické faktory vstupují do námezdního poměru čeledi především v povinnosti předběžně nabídky pracovní síly vlastní vrchnosti. Tím se tento poměr podstatně liší od námezdního poměru kapitalistického. Zvýšená pravomoc vrchnosti nad zaměstnanci po dobu pracovní smlouvy není jevem typicky feudálním.

Také druhá nejdůležitější oblast námezdní práce na velkostatku — sezónní zemědělské práce, vykazuje složité poměry. I zde bylo snahou vrchnosti zajistit si dostatek pracovních sil především z vlastních zdrojů na panství. Určitou možností byly nevytvořené roboty v době žní a senoseče, s nimiž se setkáváme již v předbělohorské době. Jsme-li u námezdní práce často svědky toho, že přejímá některé rysy roboty, vidíme zde naopak, že robota nabývá některých rysů námezdní práce. Při těchto robotách se často vydává poddaným strava a pití, jindy se jim vyplácí i odměna. Čteme dokonce ustanovení, že poddaní mají mít podruhy, kteří by mohli být upotřebeni jako námezdní síly pro nutné vrchnostenské práce.⁵⁴ Přesto, že na sezónní zemědělské práce byly mobilizovány všechny možné zdroje pracovních sil na panství, muselo být používáno i jiných námezdních sil. Svědčí o tom skutečnost, že po dobu sezónních prací nemuseli dělníci mít svolení vrchnosti k práci na cizím panství.

V oblasti výrobních vztahů v rámci feudálního velkostatku se tedy opět setkáváme s jevy ryze feudálními i s jevy, vedoucími k rozkladu feudální ekonomiky. Cílem hospodářské politiky feudálů bylo posílit tyto feudální tendence, robotu a nucenou námezdní práci, avšak různé předpisy přece nezabránilly plně rozvoji poměrů, pro velkostatek ekonomicky nevýhodných.

*

Přeměna feudálního zemědělství v zemědělství kapitalistické je stejně jako přechod od řemeslné výroby k výrobě průmyslové složitým a dlouhodobým

procesem, jehož zárodky nutno hledat ve feudální ekonomice. Buržoasní literatura, zabývající se vývojem kapitalismu v zemědělství zde uplatňovala stejná kritéria jako v ostatních oblastech výroby, zejména v oblasti směny. Pozdně feudální velkostatek vyrábějící pro trh byl považován za kategorii feudálně-kapitalistickou, ne-li ryze kapitalistickou.⁵⁵ Avšak ani v marxistické literatuře není v této věci zcela jasno a hodnocení pozdněfeudálního velkostatku se podstatně různí. V Německu vznikla na toto téma živá diskuse na podkladě zajímavých názorů Nichtweissových, podle nichž pozdně feudální velkostatek ztrácí postupně typické feudální rysy a mění se v kapitalistický podnik tzv. „pruskou cestou“.⁵⁶ Odmítavé stanovisko ekonoma Kuczynského bylo založeno na nesprávné interpretaci Nichtweissových názorů.⁵⁷ Mühlpfordt se snaží ukázat, že kořeny pruské cesty vývoje kapitalismu v zemědělství sahají ve střední a východní Evropě do 16. století, do počátku druhého nevolnictví.⁵⁸ Naproti tomu polský historik Zientara staví proces druhého nevolnictví do protikladu k pruské cestě vývoje kapitalismu v zemědělství, poněvadž jinak by podle něj musel mít pozdně feudální velkostatek pokrokový charakter.⁵⁹

Velkou pomocí pro sjednocení názorů jsou pro marxistickou historiografii Leninovy práce a poznámky o vývoji kapitalismu v ruském zemědělství. Je nepochybné, že ruské poměry byly v mnohém zcela odlišné od ostatní Evropy a že Leninovy rozbory nelze aplikovat dogmaticky na jiné prostředí a na jiný materiál. Avšak Lenin se zabýval kromě rozboru konkrétního materiálu i podstatou ekonomického vývoje, jeho základními znaky a ty zůstávají v každém prostředí stejné.

Základní rysy feudálního a kapitalistického zemědělství jsou podle Lenina v oblasti výrobních vztahů: pro feudální zemědělství je charakteristická nucená práce nevolníků ve vrchnostenském hospodářství (Lenin terminologicky zaměňuje často feudální a robotní systém), naproti tomu hlavním projevem kapitalismu v zemědělství je používání svobodné námezdní práce.⁶⁰

Kromě toho určuje Lenin několik podmínek, za nichž musí převažovat robotní (feudální) zemědělství: „Předně panství naturálního hospodářství. Nevolnický panský statek musil být soběstačný, uzavřeným celkem jen velmi slabě spojeným s ostatním světem. Statkářská produkce obilí na prodej, jež se rozvinula zejména v poslední době (rozumí se před reformami v Rusku J. V.) trvání nevolnictví, byla už předzvěstí rozkladu starého režimu. Za druhé je pro toto hospodářství nutné, aby přímý výrobce měl výrobní prostředky vůbec, zvláště pak půdu; avšak nejen to — je třeba, aby přímý výrobce byl připoután k půdě, poněvadž jinak by statkář neměl zaručeny pracovní síly. Způsoby získávání nadvýrobku v hospodářství robotním a v hospodářství kapitalistickém jsou tudíž diametrálně protikladné; základem prvního je přidělení půdy výrobcí, základem druhého je odpoutání výrobce od půdy. Třetí podmínkou takové soustavy hospodářství je osobní závislost rolníka na statkáři. Kdyby statkář neměl přímou moc nad rolníkovou osobou, nemohl by donutit člověka, který má svou půdu a vede své vlastní hospodářství, aby na něm pracoval. Proto je nezbytné „mimoekonomické donucení“, jak praví Marx, když charakterizuje tento hospodářský režim (který zafazuje, jak jsme se již zmínili výše, do kategorie renty v úkonech. „Kapitál“ III, 2, něm., 324). Formy a stupně tohoto donucení mohou být velmi rozmanité, počínaje nevolnickým postavením a konče stavovskou neplnoprávností rolníka. Konečně za čtvrté, předpokladem a důsledkem vyličené soustavy hospodářství byl neobyčejně nízký stav technický, neboť vedení hospodářství bylo v rukou drobných rolníků, rdoušených bídou, ponížených osobní závislostí a nevdělaností.“⁶¹

Od tohoto systému mohou existovat dvě cesty přechodu ke kapitalismu. Lenin je nazval cestou pruskou a cestou americkou: „Tyto dvě cesty objektivně možného buržoasního vývoje bychom označili jako cestu typu pruského a cestu typu amerického. V prvním případě se feudální statkářské hospodářství pozvolna

přeměňuje v hospodářství buržoasní, junkerské a odsuzuje rolníky k desetiletému nejbrutálnějšímu vyvlastňování a ujařmení, při čemž z této soustavy hospodářství bude vyrůstat nepatrná menšina „velkosedláků“. V druhém případě statkářské hospodářství neexistuje, nebo je rozbíjeno revolucí, která konfiskuje a rozdrobuje feudální velkostatky. Rolník v takovém případě převládá, stává se výlučným činitelem zemědělství a vyvíjí se v kapitalistického farmáře. V prvním případě je hlavním obsahem revoluce to, že nevolnictví přerůstá v porubu a v kapitalistické vykořisťování na pozemcích feudálů-statkářů-junkerů. Ve druhém případě jde hlavně o přerůstání patriarchálního rolníka v buržoasního farmáře.⁶²

Řekli jsme již, že Lenin měl při formulaci základních ekonomických znaků feudálního hospodářství na mysli především ruské poměry před reformami. Jim odpovídá např. ztotožňování feudálního a robotního hospodářství. To neplatí ve vývoji feudálního hospodářství obecně. V Rusku byla převaha roboty posledním stadiem vývoje feudální pozemkové renty, v západní Evropě tomu bylo naopak a ve střední Evropě jsou smíšené poměry. Podobně i výlučnost naturálních poměrů ve feudálním zemědělství nemusí být nutnou podmínkou feudálních poměrů. Také Leninova charakteristika pruské a americké cesty vývoje kapitalismu v zemědělství označuje vývoj určitých ekonomických typů, zatím co ve skutečnosti se mohly obě cesty prolínat.

Dále je třeba zdůraznit, že Lenin nepovažuje za rozhodující pro způsob přechodu od feudalismu ke kapitalismu v zemědělství vznik určitého typu velkostatku hluboko v minulosti, ale to, zda se přechod děje revolucí, vyvlastněním velkostatku nebo reformou. Čili i tam, kde bylo rozvinuté vrchnostenské hospodářství, bylo možno uskutečnit americkou cestu vývoje kapitalismu v zemědělství; samotný robotní velkostatek není předpokladem pruské cesty.

Přesto však Lenin zdůrazňoval studium předkapitalistické ekonomiky, jako podmínku pro pochopení vývoje kapitalismu v zemědělství.⁶³

Pod jednotlícím aspektem Leninova pojetí pozdně feudální a kapitalistické ekonomiky je třeba hodnotit i předbělohorský velkostatek. Naznačení některých jeho ekonomických rysů ukázalo, že zde přestávají platit v plném rozsahu klasické feudální poměry (nebo že předbělohorský velkostatek k plnému rozvinutí pozdně feudálních ekonomických rysů dosud nedospěl) a že v ekonomice velkostatku shledáváme některé zárodky kapitalistických poměrů: sem můžeme zařadit výrobní pokrok v některých výrobních odvětvích, překonávající středověkou ustrnulost, velký rozvoj zbožních poměrů, rozvoj financí a úvěrového hospodářství, používání svobodné námezdní práce a existence mzdy ve feudálních výrobních vztazích. Proti těmto zárodkům kapitalistické ekonomiky a jejich rozvoji však stojí tendence ryze feudální: ustrnulost výrobní techniky v nejdůležitějších oborech, obchodní politika vrchností, neproduktivní spotřeba největší části výnosu a úsilí o rozšíření robot a nucené námezdní práce. Ekonomiku předbělohorského velkostatku určují tedy tyto dvě základní tendence. Feudální ještě jasně převažuje, ale určení jejich přesného vztahu vyžaduje teprve všestranné analýzy.

Poznámky

¹ J. Nichtweiss, Zur Frage der zweiten Leibeigenschaft und des sogenannten preussischen Weges der Entwicklung des Kapitalismus in der Landwirtschaft Ostdeutschlands, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft I, 1953; G. Mühlfordt, Der Übergang vom Feudalismus zum Kapitalismus auf dem „preussischen Weg“. Eine Gemeinsamkeit der russischen, polnischen

und deutschen Geschichte. Jahrbuch für Geschichte der deutsch-slawischen Beziehungen und Geschichte Ost- und Mitteleuropas. Bd. I, Halle, 1956; Pierwsza konferencja metodologiczna historyków polskich, T. I, Warszawa 1953; W. *Rusiński*, Drogi rozwojowe folwarku pańszczyźnianego, Przegląd hist. 1956, A. *Wyczański*, O folwarku szlacheckim w Polsce XVI stulecia, Kwartalnik hist. 1954, č. 4; B. *Zientara*, Z zagadnień sporných tzv. „wtórnego poddaństwa“ w Europie Środkowej, Przegląd hist. 1956, č. 1; J. *Válka*, K současnému stavu otázky „druhého nevolnictví“ ve středoevropských zemích, CMM, 1954.

² V. *Pešák*, Panství rodu Smiřických v letech 1609—1618. Sborník archivní min. vnitřní, 13/1940; E. *Čaňová*, Hospodářský stav panství Rýzmburk v 16. a na poč. 17. stol. Sborník archivních prací, 1955; A. *Míka*, Feudální velkostatek v Jižních Čechách (XIV.—XVII. stol.). Sborník historický, I; F. *Matějek*, Z feudální problematiky moravské předbělohorského období, CMM, 1954; J. *Křivka*, Roudnický velkostatek na sklonku 16. století I—III, Historie a muzejnictví XXIX, 1956 aj.

³ *Josef Válka*, Struktura feudálního velkostatku na Moravě v předbělohorské době, Brno 1957, v rukopise. Zde je uveden dokladový materiál, jehož citaci v tomto článku vzhledem k jeho rozsahu omezují.

⁴ Viz J. *Válka*, K současnému stavu, str. 207 n.

⁵ Naznačuje to např. souborná stať V. *Černého*, Zemědělství v 16. stol. ve sborníku „Co daly naše země Evropě a lidstvu“, Praha 1940, str. 123—125. Podobně hodnotil feudální velkostatek Fr. *Hrubý*, např. ve studii Z hospodářských převratů českých v století XV. a XVI. ČCH 30/1924.

⁶ Viz např. R. *Grand*, L'agriculture au Moyen Age de la fin de l'Empire Romain du XVIIe siècle, Paris 1950, nebo R. *Krzyszowski*, Geschichte der deutschen Landwirtschaft (bis zum Ausbruch des 2. Weltkrieges 1939) unter besonderer Berücksichtigung der technischen Entwicklung der Landwirtschaft, 2. Aufl., Stuttgart 1951.

⁷ Výrobní postupy vrchnostenského polnohospodářství i jiných odvětví vrchnostenské výroby jsou popsány v hospodářských instrukcích. Jejich edici pořídil *Kalousek* v Archivu českém sv. 22, 23, 24, 29 a rozbor provedl V. *Černý* v práci Hospodářské instrukce. Přehled dějin zemědělských v době patrimoniálního velkostatku, Praha 1930.

⁸ Údaje o tažném dobytku na moravských velkostatech jsou uvedeny u Fr. *Hrubého*, Odhady konfiskovaných moravských velkostatků (1622—1623), CMM, 51/1927.

⁹ Tuto skutečnost zjišťujeme teprve v hospodářských útečích v období třicetileté války. ¹⁰ Toto nebezpečí si dokonce někteří ekonomové uvědomovali, jak dokazuje anonymní list z roku 1615, polemisující s návrhem odstranění vrchnostenských potahů a se zavedením robot místo nich na českých komorních panstvích. Viz AČ XXII, str. 527.

¹¹ Čtyř- až pětinašobný výnos výsevu je uváděn v odhadových materiálech, např. v konfiskačních protokolech. Desateronásobný výnos zjistila na slavkovském panství M. *Jarolímová*, Panství Slavkov v 1. pol. 17. stol., Brno 1957, dipl. práce. O obilnářství a jeho výnosu na Moravě pojednal J. *Radimský*, Produkce obilí na Moravě na sklonku 16. stol. CMM, 75/1946.

¹² Na Moravě tyto hlasy často slyšíme na panstvích olomouckého biskupství. Např. zpráva o hospodářství na panství Svitavském z r. 1581 v St. arch. Kroměříž, Kopiáře, P-25, 1581, 10. VIII.

¹³ Tento způsob zastihujeme koncem 16. a poč. 17. stol. např. na moravském panství Janovice, podle hosp. účtu z r. 1616, St. A. Janovice.

¹⁴ O valašském chovu dobytka a zajímavé ekonomice východomoravských a západokarpatských velkostatků pojednal J. *Macůrek*. Z jeho prací o valašské kolonizaci je na ekonomický rozbor zaměřena zejména studie K otázce vývoje a výnosu velkého pozemkového vlastnictví na pohraničí Moravy, Slovenska a Těšínska koncem 16. a počátkem 17. století. SPFFBU, C 4, 1957.

¹⁵ Ukazují na to seznamy akcí, o nichž viz v pozn. č. 26.

¹⁶ V českých zemích nedošlo především vlivem chovu ovcí k ohrazování pozemků.

¹⁷ O tom A. *Míka*, Slavná minulost českého rybníkářství, Praha 1955 a jiné jeho práce.

¹⁸ Viz A. *Míka*, České rybníkářství a problém počátků původní akumulace kapitálu v českých zemích, ČsCH, 1954/2; J. *Válka*, K otázce projevů původní akumulace kapitálu v Čechách a na Moravě v 16. stol. SPFFBU, 1953, C 3.

¹⁹ V seznamech posudného z 2. pol. 16. stol. se tento fakt jasně potvrzuje. Např. výkaz posudného z olomouckého kraje 1610, St. arch. Brno, RKP č. 246.

^{19a} Svědčí o tom i úsilí stavů o povolení kutací svobody, tzv. frystuňku. Jednání moravských stavů popisuje Fr. *Kamentěek*, Zemské sněmy a sjezdy moravské, Brno 1900, sv. I, str. 307 n. a 430—432.

²⁰ Na majetkovém komplexu rodu Smiřických to ukázal *Pešák* v cit. práci.

²¹ Výrazně se tato skutečnost projevuje např. na severomoravském panství Šternberk, z něhož máme řadu urbárů z let 1510, 1531, 1546 a 1599, uložených ve St. arch. Janovice, odd. Šternberk.

²² Často se otázkou odborné zemědělské literatury 16. stol. zabývá historiografie polská. Nejnověji např. *St. Ingot*, Technika produkce v rolnictví ve světle šláskie literatury rolniczej XVI v. Konf. Sl., Wrocław 1956, str. 145 n., nebo též v úvodu ke spisu *A. Gostomského* Gospodarstwo, Wrocław 1951, a dále *J. Topolski*, O literaturze i praktyce rolniczej w Polsce na przelomie XVI i XVII w. Roczniki do dziejów spol. i gosp. 1952, str. 43—106. Rozbory polských instrukcí a příruček platí v podstatě i pro techniku příruček českých.

²³ Kolonizaci v oblasti Karpat v 16. a 17. století osvětil na základě nového pojetí a nových pramenů *J. Macúrek*. Jako jeden z faktorů vedoucích ke kolonizaci je zde postaven i zájem velkostatku. Viz např. *J. Macúrek*, K dějinám valašské kolonizace v jihovýchodní Moravě (zejména na panství brumovském) do roku 1618. Valašsko, 1956/5, týž, K otázce valašského osídlení v jihozápadním Těšínsku, v Pováží a na Moravě v 16.—17. stol. Valašsko, 1952/1, týž, Valaši na severovýchodní Moravě a jejich vztahy k Těšínsku, Polsku a Hornímu Slovensku do r. 1620, Slezský sborník, 1955, č. 2, týž, Ještě jednou k otázce počátků valašské kolonizace na Hukvaldsku, Slezský sborník 1956/54, a jiné.

²⁴ V sovětské literatuře hodnotí význam trhu pro vývoj ekonomiky souborně *B. D. Grekov*, Krestjaně na Rusi, 2. vyd., 2. sv., Moskva 1954, *F. J. Poljanskij*, O tovarnom proizvodstve v uslovijach feodalizma, Voprosy istorii, 1953, č. 1 aj. V polské historiografii byla věnována otázkám vztahu trhu a pozdně feudálního velkostatku značná část diskuse na metodologické konferenci v Otwocku, v německé literatuře *Nichtweiss* atd.

²⁵ Dosud nejpodrobnější přehled rozdělení vrchnostenské výroby podal *Pešák* v cit. práci o panství Smiřických. Zbožní produkci moravských velkostatků zachycují soupisy akcíků.

²⁶ Ve St. arch. Brno jsou ve fondu A7 v krab. 19 sumáře výběrčích spotřebních daní z 80. let 16. stol. pro brněnský i olomoucký kraj. Částečný jejich rozbor provedl *J. Radimský*, Produkce obilí, další připravuje.

²⁷ Viz např. *Zientara*, l. c. nebo *Nichtweiss*, l. c.

²⁸ Akta sporu jsou vydána v AČ, VI, str. 238—249.

²⁹ AČ VI, str. 239.

³⁰ Byla nazývána v zemských zřízeních i v zřízení jednotlivých panství. Viz *Fr. Čáda*, Zemské zřízení moravské z roku 1535 spolu s tiskem z roku 1562 nově vydaným, Praha 1937, str. 128, *Kamentček*, Sněmy III, str. 487 aj.

³¹ V letech 1471—1621 bylo na Moravě vydáno privilegií:

Doba	Povýšení na městečko	Výroční trhy	Týdenní trhy
do r. 1471	3	30	3
1471—1526	10	76	14
1526—1564	29	118	41
1564—1576	6	37	5
1576—1608	9	38	11
1608—1621	2	18	3
celkem	59	317	77

Podle *L. Hosáka*, Historický místopis země Moravskoslezské, Praha 1938.

³² Viz *Pešák*, l. c., *Míka*, Jihočeský velkostatek, *Hrubý*, Odhady, *Macúrek*, K otázce vývoje aj.

³³ *Čáda*, ZZ, str. 111, Selský archiv, IV/1905, str. 197, St. arch. Kroměříž, L I 66 B aj.

³⁴ CMM 1876, str. 24 aj.

³⁵ V práci Z hospodářských převratů českých v století XV. a XVI. ČČH, 30/1924.

³⁶ *Jan Dubravius*, O rybnících, Praha 1953, str. 29.

³⁷ *Pavel Stránský ze Zapské Stránky*, Český stát — Okřík, Praha 1953, str. 319.

³⁸ Tamtéž.

³⁹ *Pešák*, Panství rodu Smiřických, str. 193, tab.

⁴⁰ *Míka*, Feudální velkostatek, str. 196.

⁴¹ Dúchodní účty panství Telč 1595—1600, St. arch. Jindřichův Hradec, odd. VII, F b Telč

VI R.

⁴² St. arch. Brno, Slavkov, G 4.

⁴³ St. ústř. archiv Praha, ČDKM, č. fasc. 32, 33 aj.

⁴⁴ Viz *J. Radimský*, Berňová registra moravská z první poloviny 16. století, I. část, CMM, 1953, II. část, CMM, 1954; *Fr. Teplý*, Příspěvky k dějinám českého zemědělství, Praha 1926; *Pešák*, Panství rodu Smiřických; *J. Pelikán*, Rožmberské dluhopisy z let 1457—1481, Praha 1953.

⁴⁵ *J. Janáček*, Dějiny obchodu v předbělohorské Praze, Praha 1955, str. 298 n.

⁴⁶ J. Strieder, Studien zur Geschichte kapitalistischer Organisationsformen, München—Leipzig, str. 258 n.; Jan Kofan, Přehledné dějiny československého hornictví, Praha 1955, o Slezsku J. Macůrek, Slezsko a jeho úloha ve vývoji česko-polských vztahů na přelomu 15. a 16. stol., Česko-polský šhorník vědeckých prací I, Praha 1955, str. 241—242.

⁴⁷ Rozmlouvání člověka stavu rytířského s pánem J. Mti o hospodářství a důchodech pivovarských. 1. vyd. 1555, 2. vyd. 1604, nově vydáno F. A. Vackem v Hýblových Rozmanitostech, 1828, použito Fr. Hrubým v práci Z hospodářských převratů. Citát u Vacka na f. 15.

⁴⁸ Rozmlouvání, tamtéž.

⁴⁹ Viz Fr. Graus, Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské, II, Praha 1957, str. 194 n.

⁵⁰ O neosedlých a jejich pohybu se předhusitské právní prameny nezmiňují.

⁵¹ O nedostatku pracovních sil a jejich drahotě se často jedná na českých i moravských sněmech.

⁵² Jejich výčet je podán u Krofity, Dějiny selského stavu, 2. vyd., Praha 1949.

⁵³ Ukázala to práce J. Petráně, Pohyb poddanského obyvatelstva a jeho osobní právní vztahy v Čechách v době předbělohorské, ČsČH, 1957.

⁵⁴ AČ XXII, str. 506.

⁵⁵ Toto pojetí se v naší historiografii projevilo zejména u Mendla v jeho stati Nové obzory a řády hospodářské, Dějiny lidstva V, Praha 1938 a u W. Starcka, Ursprung und Aufstieg des landwirtschaftlichen Grossbetriebs in den böhmischen Ländern, Brno 1934.

⁵⁶ J. Nichtweiss, l. c.

⁵⁷ J. Kuczyński, Zum Aufsatz von Johannes Nichtweiss über die zweite Leibeigenschaft, ZfGW, 1954, str. 467 n.

⁵⁸ G. Mühlpfordt, l. c.

⁵⁹ B. Zientara, l. c.

⁶⁰ Lenin, Spisy III, str. 230.

⁶¹ Lenin, Spisy III, str. 189.

⁶² Lenin, Spisy 13, str. 241.

⁶³ „Jsme přesvědčeni, že podaří-li se p. Bulgakovovi uskutečnit jeho plán a podat systematický výklad otázky kapitalistického vývoje zemědělství, bude nevyhnutelně muset načrtnout hlavní rysy předkapitalistické ekonomiky v zemědělství. Jinak nelze pochopit ani charakter kapitalistické ekonomiky a těch přechodných forem, které ji spojují s ekonomikou feudalismu. Lenin, Vývoj kapitalismu v zemědělství, Praha 1952, str. 8.

ЗАМЕЧАНИЯ ОБ ЭКОНОМИЧЕСКОМ ХАРАКТЕРЕ ПОМЕСТЬЯ В ПЕРИОД ДО БИТВЫ НА БЕЛОЙ ГОРЕ

В этой статье автор исходит из своей работы о структуре феодального поместья в Моравии в 16 и в начале 17 века. Он исследует, какова была функция экономики поместья с точки зрения перехода от феодализма к капитализму: 1) В техническом уровне земледелия не произошло никаких существенных изменений, однако, было достигнуто вершины феодальной земледельческой техники. Выразительный технический прогресс проявлялся только в строительстве прудов и металлургии. В промышленном производстве поместье за исключением металлургии и горного дела более выразительно не проявилось. 2) В развитии торговли поместье проявлялось с одной стороны собственным товарным производством, которое достигло высокой степени, с другой стороны торговой политикой. Последняя была направлена на поддержку доменных городов и на монополизацию купли-продажи. Такая политика препятствовала развитию свободной торговли и внутреннего рынка. Финансовый поход поместья состоял из земельной ренты и производственной и торговой прибыли. Доля прибыли и ренты зависит от количества отработанных барщинных повинностей. Феодалы принимают участие также в кредите, как кредиторы и как должники. Часть дохода поместья возвращается обратно в производство в качестве производственных расходов и капиталовложений, а главная часть расходуется непродуктивно. 4) Производственные отношения очень разнообразны по своему характеру, начиная с барщины до наемного труда. Помещики стремятся расширить барщину и ввести принудительный наемный труд. Эта тенденция в 16 веке полностью не победила.

Автор сопоставляет свои заключения с ленинской характеристикой феодального хозяйства и т. назв. прусским путем развития капитализма в сельском хозяйстве и приходит к за-

ключению, что в экономической структуре поместья рассматриваемого времени боролись две тенденции: одна из них характеризуется наемным трудом, товарным хозяйством, финансовым предпринимательством и относительным техническим прогрессом и ведет к перемене феодального поместья в капиталистическое; вторая, характеризующаяся барщиной, принудительным трудом, отсталой техникой и непродуктивной эксплуатацией дохода, является чисто феодальной. Определение из взаимных отношений требует дальнейшего анализа.

Перевод: С. Жажа

AU PROBLÈME DU CARACTÈRE ÉCONOMIQUE DU DOMAINE D'AVANT LA MONTAGNE BLANCHE

Dans son article, l'auteur s'inspire de son travail concernant la structure de la grande propriété foncière féodale en Moravie au 16e et au commencement du 17e siècle. Il cherche spécialement quelle était la fonction de la structure économique des domaines du point de vue du passage du féodalisme au capitalisme et il arrive aux conclusions suivantes: 1. Aucun changement substantiel n'est intervenu pour ce qui est du niveau technique de l'agriculture, mais la technique agricole féodale est arrivée à son apogée. Ce n'est que la pisciculture et la sidérurgie qui ont connu un progrès technique sensible. Le domaine féodal n'intervenait pas encore dans la production industrielle, à l'exception de la sidérurgie et de l'extraction des minerais. 2. Dans le développement du commerce, le domaine féodal se faisait valoir d'une part par la production de marchandises, ayant atteint un niveau bien élevé et, d'autre part, par sa politique commerciale. Cette politique tendait à soutenir les bourgs seigneuriaux, et à imposer des monopoles de vente et d'achat en empêchant aussi le développement du commerce libre et du marché intérieur. 3. Le rendement financier du domaine comprenait la rente féodale et le gain commercial et de production. Le rapport de la rente et du gain dépend de l'importance de la corvée. Les féodaux prennent une part active au crédit, soit en qualité des débiteurs, soit en celle des créiteurs. Une partie du rendement du domaine est utilisée productivement en tant que frais de production et investissements, mais la majeure partie en est consommée de façon non-productive. 4. Les rapports de production sont très variés, depuis la corvée jusqu'au travail salarié libre. Le domaine féodal tend à augmenter la corvée et à introduire le travail salarié forcé. Cette tendance ne s'est toutefois pas imposée pleinement au 16e siècle.

Ayant invoqué la caractéristique léninienne de l'économie féodale et de la soi-disant voie prussienne du développement du capitalisme dans l'agriculture, l'auteur arrive à la conclusion que deux tendances s'affrontaient dans la structure économique du domaine féodal d'avant la Montagne Blanche: l'une, représentée par le travail salarié, par la production de marchandises, par les transactions financières et par le progrès technique partiel, tendait à la transformation du domaine féodal en grande propriété foncière capitaliste; l'autre, caractérisée par la corvée, par le travail forcé, par la technique traditionnelle et par la consommation non — productive du rendement du domaine, était une tendance purement féodale. De nouvelles analyses devront être entreprises avant de pouvoir établir le rapport mutuel de ces deux tendances.

Traduction: R. Ostrá

